

भाषिक परिवर्तन र नेपाली भाषा

दीपकप्रसाद न्यौपाने

उपप्राध्यापक

नेपाली विभाग, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Email: deepak.neupane@mahmc.tu.edu.np

DOI: <https://doi.org/10.3126/dristikon.v10i1.34581>

लेखसार

भाषिक परिवर्तन र नेपाली भाषा शीर्षकको यस लेखमा ऐतिहासिक विकासका सन्दर्भमा नेपाली भाषामा देखापरेका परिवर्तित विशेषताहरूको विश्लेषण गरिएको छ। भाषा परिवर्तनशील वस्तु हो। समयक्रममा भाषाका विविध पक्षमा नयाँनयाँ प्रवृत्तिहरू देखा पर्दछन्। यस लेखमा नेपाली भाषामा यस किसिमका परिवर्तनशील विशेषताहरू केकस्ता छन् भन्ने कुरालाई मुख्य समस्याका रूपमा लिई ती समस्याहरूको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ। यस अध्ययनमा भाषिक परिवर्तनसँग सम्बन्धित विद्वान् लेखकहरूका ग्रन्थहरू, अनुसन्धानमूलक लेखहरूका साथै जनबोलीसँग सम्बन्धित तथ्यहरूलाई सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। वर्णनात्मक तथा विवरणात्मक विधिद्वारा सामग्रीको विश्लेषण गरिएको यस अध्ययनमा भाषा विकासका सन्दर्भमा नेपाली भाषाका ध्वनि व्यवस्थादेखि लिएर अर्थसम्पका तहमा भएका परिवर्तनको अवस्थालाई विश्लेषण गरिएको छ। यसैगरी यस लेखमा नेपाली इतर अन्य भाषाहरूको प्रभावका साथै स्वयम् नेपाली भाषाकै भाषिकाहरूका प्रभावका कारण नेपाली भाषाका ध्वनि, व्याकरण तथा अर्थका तहसम्म भाषिक परिवर्तन भएको सारवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ। नेपालका अन्य भाषाका तुलनामा नेपाली भाषा बढी समृद्ध र गतिशील भए पनि आधुनिकीकरणका सन्दर्भमा सरलीकरण तथा कथ्यीकरणतर्फ गतिशील हुन यो भाषा परिवर्तित संरचनासहित अगाडि बढिरहेको तथ्यलाई यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ। परिवर्तित हुँदै अगाडि बढ्ने सन्दर्भमा यसमा सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै किसिमको अवस्था देखिएको हुँदा नेपाली भाषाको विकासमा भाषाविद् तथा वाङ्मयका क्षेत्रमा काम गर्नेहरूले सचेत हुनुपर्ने निष्कर्षलाई यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : समीभवन, विषमीभवन, अर्थविस्तार, कथ्यीकरण, भाषिक प्रकार्य, भाषिक स्वीकरण, कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन।

विषय परिचय

भाषा परिवर्तनशील वस्तु हो। हस्तान्तरण र पुस्तान्तरण हुँदै जाँदा भाषाका विभिन्न पक्षमा परिवर्तन हुनु स्वाभाविक प्रक्रिया हो। जीवन्त भाषा स्थिर हुँदैन। जिउँदो भाषाको मुख्य विशेषता गतिशीलता हो। यसरी भाषामा परिवर्तन हुँदा यसका आन्तरिक तथा बाह्य पक्षमा परिवर्तन हुन्छ। भाषामा यसरी परिवर्तन हुँदा ध्वनिदेखि लिएर अर्थसम्मका एकाइमा परिवर्तन भएको देखिन्छ। यस्ता परिवर्तन सकारात्मक र नकारात्मक दुवै हुन सक्छन्। भाषा स्वाभाविक गतिमा परिवर्तन हुँदै जानु सकारात्मक पक्ष हो तर परिवर्तन हुने क्रममा अन्य भाषाका भाषिक प्रभाव र विशेषतालाई आत्मसात गरी आफ्ना विशेषताचाहिँ क्षीण पाउँ जानुलाई चाहिँ नकारात्मक पक्षका रूपमा लिन सकिन्छ।

बोलचालमा गतिशील हुँदै लेख्य परम्परामा विकसित भएका भाषामा परिवर्तनको क्रम निरन्तर रूपमा देख्न सकिन्छ। यद्यपि भाषाका कथ्य स्वरूपमा छिटो र लेख्य स्वरूपमा केही ढिलो परिवर्तनको क्रम देख्न सकिन्छ।

बोलचालका भाषामा कहिलेकहीं आकस्मिक परिवर्तन देख्न सकिन्छ । खासगरी अहिलेको सूचना सञ्जालले गर्दा यस किसिमको स्थिति देखिएको हो । कुनै साना ठुला चलचित्र तथा टेलीशृङ्खलामा केही नयाँ ढाँचा र शैलीका भाषिक स्वरूप प्रयोग भएमा तिनबाट बोलीचालीका भाषामा क्रमिक परिवर्तन भएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । यसरी बोलीचालीमा परिवर्तन भएको केही समयपछि, व्याकरणिक स्वरूपमा परिवर्तन आई भाषाको लेख्य स्वरूपमा समेत परिवर्तन आउने गर्दछ ।

नेपालमा नेपाली भाषा जीवन्त रूपमा विकसित भइरहेको छ । बोलीचालीबाट नै लेख्य स्वरूपमा विकसित भएको हुनाले यस भाषामा पनि परिवर्तनजन्य विशेषता रहेका छन् । यस्ता विशेषता ध्वनिदेखि लिएर अर्थसम्मका एकाइमा देखिएका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली भाषाका विभिन्न तहमा यस किसिमको परिवर्तन के कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ ।

समस्या कथन

प्रस्तुत अध्ययनमा निम्नलिखित समस्याहरूको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ :

क. नेपाली भाषाका ध्वनि, व्याकरण र अर्थका तहमा भाषिक परिवर्तन के कसरी भएको छ ?

ख. नेपाली भाषाका वर्तमान स्वरूपमा कुन कारणले केकस्ता परिवर्तनहरू देखिएका छन् ?

उद्देश्य

भाषिक परिवर्तन प्रक्रियाको अध्ययन गर्दै नेपाली भाषाको परिवर्तित स्वरूपको विश्लेषणमा आधारित यो अध्ययन निम्नअनुसारका उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

क. नेपाली भाषाका ध्वनि, व्याकरण र अर्थका तहमा देखिएका परिवर्तनको चर्चा गर्नु,

ख. नेपाली भाषाका वर्तमान स्वरूपमा भएका परिवर्तनहरूको विश्लेषण गर्नु,

औचित्य र महत्त्व

यो शोध नेपाली भाषाको परिवर्तित स्वरूपको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । सबै जीवन्त भाषाहरूजस्तै नेपाली भाषामा पनि ध्वनि वा वर्ण, व्याकरण तथा अर्थका तहमा परिवर्तनको क्रम निरन्तर रूपमा देखापरेको छ । यसरी परिवर्तन हुँदै जाँदा यसले कतिपय नवीन विशेषतालाई आत्मसात गर्दै अगाडि बढिरहेको छ । अहिले नेपाली भाषामा आधुनिकीकरणको ठुलो समस्या आइपरेको छ । वर्तमान वैज्ञानिक सभ्यताले विकसित गरेका प्रविधिलाई सम्बोधन गर्न नेपाली भाषालाई कठिनाई भइरहेको छ । यस अवस्थामा नेपाली भाषाले आगन्तुक प्राविधिक तथा पारिभाषिक शब्दभण्डारबाट ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रमा विकसित भएको आधुनिकतालाई सम्बोधन गरिरहेको छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपाली भाषाका ध्वनि वा वर्ण, व्याकरण र अर्थका तहमा देखिएको परिवर्तन र वर्तमान समयमा नेपाली भाषामा समग्र स्वरूपमा देखिएको परिवर्तनको विश्लेषण गर्नु अति आवश्यक भएकाले यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको हो । अहिले सबै भन्दा ठुलो चुनौती भनेको ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रमा भएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्दै नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण कसरी गर्ने भन्ने हो । यी चुनौतीहरूको समाधान गर्न पनि यस अध्ययनले सहयोग पुर्याउने भएकाले यसको औचित्य तथा महत्त्व स्पष्ट देखिन्छ ।

सीमा

यस अध्ययनमा भाषिक परिवर्तनका कारण, नेपाली भाषाका ध्वनि, व्याकरण तथा अर्थका तहमा आएका परिवर्तन र नेपाली भाषाको वर्तमान स्वरूपमा देखिएका परिवर्तित विशेषताहरूलाई मात्र केलाइएको छ। यसमा श्रव्य दृश्य माध्यममा प्रयोग भएको वर्तमान भाषिक स्वरूपबाट मात्र सामग्री जुटाइएको छ। स्थलगत रूपमा गई भाषिक सर्वेक्षण गरी सामग्री जुटाउन नसक्नु यस अध्ययनको कमजोरी हो। यसमा अधिक मात्रामा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीमा नै आधारित भई निष्कर्ष निकालिएको छ। यसलाई पनि प्रस्तुत अध्ययनको सीमाका रूपमा नै लिइएको छ।

शोधविधि

सामग्री सङ्कलन विधि

यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्री जुटाइएको छ। यस अध्ययनमा नेपाली भाषाका क्षेत्रमा प्राज्ञिक अनुसन्धान गरी उच्च दक्षता प्राप्त गरेका विशिष्ट विद्वान्हरूका ग्रन्थहरूबाट तथ्याङ्क विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधारसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू जुटाइएको छ। यसै गरी आवश्यक तथ्यहरूको व्याख्या विवेचनासँग सम्बन्धित कतिपय तथ्यहरूका साथै उदाहरणहरू पनि यी अनुसन्धाताहरूका ग्रन्थका साथै लेखहरूबाट लिइएको छ। यस अनुसन्धानमा प्रयोग गरिएका धेरै सामग्रीहरू द्वितीयक स्रोतमा नै आधारित रहेका छन् भने केही सीमित सामग्रीहरू चाहिँ प्राथमिक स्रोतसँग सम्बन्धित रहेका छन्।

तथ्याङ्क विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक, परिमाणात्मक तथा मिश्रित ढाँचाहरूमध्ये अंशतः मिश्रित ढाँचाको प्रयोगमा आधारित रहे पनि बढी मात्रामा गुणात्मक ढाँचामा नै केन्द्रित रहेको छ। यसमा आगमनात्मक र निगमनात्मक दुवै पद्धतिको मिश्रण गरी तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ। यसमा तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्न वर्णनात्मक, विवरणात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषणका माध्यमबाट नै यस अध्ययनमा वस्तुगत रूपमा निष्कर्ष निकालिएको छ।

व्याख्याविश्लेषण

भाषिक परिवर्तनको स्वरूप

भाषाका विभिन्न पक्षमा देखिने परिवर्तनलाई भाषिक परिवर्तन भनिन्छ। “समयको अन्तराल, स्थानगत भिन्नता, तथा ऐतिहासिक सन्दर्भ आदिका कारणबाट भाषिक परिवर्तन हुन्छ” (गौतम, २०४९, पृ. ६९)। कुनै पनि भाषामा समय, स्थान तथा परिवेश आदिका कारण भिन्न विशेषताहरू देखा पर्दछन्। यस किसिमका भिन्न विशेषता देखापर्नु नै भाषिक परिवर्तन हो। कालगत अन्तराल, स्थानगत दूरता तथा परिवेशगत भिन्नतामा कुनै पनि भाषामा फरक विशेषता देखा परी भाषामा नयाँ विशेषता देखिएमा त्यसलाई भाषिक परिवर्तन भनिन्छ। ऐतिहासिक विकासका सन्दर्भमा भाषाका विभिन्न पक्षमा भिन्नता रहेको पाइन्छ भने फरकफरक भूगोलमा एउटै भाषामा अनेक किसिमका भिन्नता रहेका देखिन्छन्। यस्तै औपचारिक अनौपचारिक परिवेशमा पनि एउटै भाषामा भिन्न भिन्न विशेषताहरू रहेका देखिन्छन्। भाषामा यस किसिमका परिवर्तित विशेषताहरू ध्वनिदेखि लिएर अर्थसम्मका एकाइमा देख्न सकिन्छ। त्यसैले भाषाका यी विभिन्न एकाइमा देखिने परिवर्तनलाई नै भाषिक परिवर्तन भनिएको पाइन्छ। खास गरी “भाषिक परिवर्तन भन्नाले ध्वनि, अर्थ र व्याकरणात्मक तह गरी तीन तहमा हुने परिवर्तन भन्ने बुझिन्छ” (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. ३२५)। अझ यसलाई भाषिक व्यवस्थामा हुने

परिवर्तनका रूपमा समेत चिनाइएको पाइन्छ। भाषाका ध्वनि व्यवस्था, वर्ण व्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था, अर्थ व्यवस्था वा कथ्य अथवा लेख्य व्यवस्थाहरूमध्ये कुनै एउटामा परिवर्तन देखिएमा त्यसलाई भाषिक परिवर्तनमा अर्थाइएको पाइन्छ (ओझा र सुवेदी, २०६७ पृ. ३०९)। भाषाका विभिन्न एकाइमा परिवर्तन हुन्छ। यस आधारमा “ध्वनि वा वर्ण रूप, शब्द, वाक्य रचना अर्थ, अर्थात् भाषाका हरेक एकाइमा परिवर्तन हुनुलाई नै भाषिक परिवर्तन भनिन्छ” (न्यौपाने, भण्डारी, न्यौपाने र घिमिरे, २०६७, पृ. २४१)। यसरी भाषामा परिवर्तन हुनु भनेको भाषा विग्रिनुचाहिँ होइन। यो त भाषामा हुने विकास वा उन्नति हो (न्यौपाने, २०६९, पृ. ६३)। यस्तो परिवर्तन प्राय सकारात्मक प्रकृतिकै हुने गर्दछ।

भाषिक परिवर्तन आकस्मिक नभई दीर्घ कालिक हुन्छ। भाषाको विकास हुँदै जाँदा परिवर्तनका विशेषताहरू विस्तारै देखापर्दै जान्छन्। यसमा भट्ट कुनै विशेषता आउने वा हराउने नभई यो अत्यन्तै मन्द गतिमा देखिने गर्दछ। अझ तुलनात्मक रूपमा हेर्ने हो भने कथ्य भाषामा परिवर्तनजन्य विशेषताहरू केही चाँडो जस्तो देखिए पनि लेख्य भाषामा चाहिँ यस्ता विशेषता निकै ढिलो मात्र देखा पर्दछन्। यसरी भाषामा परिवर्तन हुँदा भाषा जटिलताबाट सरलतातर्फ, विस्तृतताबाट सङ्क्षिप्ततातिर तथा वर्तमानबाट अर्वाचीन वा आधुनिकतातर्फ गतिशील भएको पाइन्छ। भाषामा यसरी परिवर्तन हुँदै जाँदा नै कुनै पनि भाषाबाट अरू भाषाहरू जन्मिने भएकाले पनि परिवर्तनको प्रक्रिया अत्यन्तै मन्द गतिमा सञ्चालन हुने गर्दछ।

भाषिक परिवर्तनका कारणहरू

भाषाभित्रैका कतिपय पक्षहरू र भाषाभन्दा बाहिरका कतिपय पक्षहरूका कारण कुनै पनि भाषामा परिवर्तन हुने गर्दछन्। यस किसिमका कारणहरूलाई आन्तरिक तथा बाह्य कारणका रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ। गिरी (२०५५/५६) ले द्विवेदी आचार्य र शर्मालाई उद्धृत गर्दै भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक, साहित्यिक, वैयक्तिक पक्षलाई भाषिक परिवर्तनका बाह्य कारणका रूपमा चिनाएका छन्। भोलानाथ तिवारीले यस किसिमको परिवर्तनलाई बाह्य वर्ग भनी भौतिक वातावरण, सांस्कृतिक प्रभाव, सामाजिक व्यवस्था, वक्ताको उन्नति तथा सादृश्यलाई यसअन्तर्गत समावेश गरेका छन् (सन १९९४, पृ. ५९-६१)। भौगोलिक वातावरणको प्रत्यक्ष प्रभाव शारीरिक बनावटमा पर्दछ भने फरक शारीरिक बनावट भएका व्यक्तिहरूले फरक किसिमको भाषिक स्वरूपको प्रयोग गर्दछन्। जसले गर्दा भाषाका उच्चारणसँग सम्बन्धित ध्वनिगत एकाइमा परिवर्तनको स्थिति देख्न सकिन्छ। जर्मन भाषाको निम्न जर्मन तथा उच्च जर्मनमा पाइने भिन्नता यही कारण देखापरेका मानिन्छन् (न्यौपाने, २०६९, पृ. ६७)। यसै गरी भौगोलिक दूरताका कारण भाषिक वक्ताहरूको आपसी सम्पर्कका अभावमा पनि भाषामा फरक विशेषताहरू देखापरी भाषिकाहरूको विकास भएको पाइन्छ। यस्तो स्थितिलाई भाषिक परिवर्तनको भौगोलिक कारणका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ। यस किसिमका कारणलाई वातावरणीय कारणका रूपमा समेत चिनाउन सकिन्छ। भाषिक परिवर्तनमा सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक कारणले पनि भूमिका खेलेको हुन्छ। भाषा समाजमा प्रयोग गरिन्छ। समाजमा जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक, धार्मिक सांस्कृतिक विविधता रहेका हुन्छन्। यस किसिमका विविधताको प्रत्यक्ष प्रभाव त्यस समाजमा बोलिने भाषामा पर्ने भएकाले यी पक्षलाई पनि भाषिक परिवर्तनको बाह्य कारणका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ। यसै गरी ऐतिहासिक तथा राजनीतिक पक्षले पनि भाषामा परिवर्तन ल्याउने गर्दछन्। ग्रीसेली साम्राज्यको प्रभावका कारण युरोपमा ग्रीसेली भाषाको प्रभाव रहनु, बेलायती उपनिवेशका कारण भारतमा अंग्रेजी भाषाको प्रभाव पर्नुलाई भाषिक परिवर्तनको ऐतिहासिक तथा राजनीतिक कारणका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०)। भाषामा वैज्ञानिक विकासका कारण कतिपय शब्दहरू अनिवार्य निर्माण गर्नु पर्ने वा अन्य भाषाबाट

ल्याउनु पर्ने अवस्था रहन्छ, यस अवस्थामा पनि भाषामा परिवर्तन आउने गर्दछ। यसै गरी साहित्यमा अनेक किसिमका शैलीको प्रयोग हुने हुँदा यसबाट पनि भाषाको स्वरूपमा परिवर्तन आउने गर्दछ। बालकृष्ण पोखरेलले राष्ट्रभाषा पुस्तकमा भाषिकाहरूका विकास प्रक्रियाका अध्ययनका सन्दर्भमा भाषिक परिवर्तनका कारणका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन्। यस सन्दर्भमा उनले कालिक अन्तराललाई भाषिक परिवर्तनको विशिष्ट कारणका रूपमा चर्चा गरेको पाइन्छ। उनी भन्छन् “समयको पाङ्गो जति गुड्दै जान्छ उति भाषामा परिवर्तन भनभन प्रबल हुँदै अन्ततोगत्वा एक जननीबाट अनेक सन्तान जन्मेभै एक भाषाबाट अनेकौँ शाखा प्रशाखाको जन्म हुन्छ र ती शाखा प्रशाखा हुर्केर फेरि स्वयं एउटा परिपक्व भाषामा परिणत हुन्छन्” (२०५५, पृ. ४२)। यसअनुसार कालिक अन्तराल भाषिक परिवर्तनको विशिष्ट कारण हो भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। यसरी भाषाभन्दा बाहिरका पक्षका कारणबाट भाषाका विभिन्न पक्षमा परिवर्तन हुने भएकाले यिनीहरूलाई भाषिक परिवर्तनका बाह्य कारण मानिएको हो।

भाषिक संरचनाभित्रैका कारणबाट भाषामा परिवर्तन आउँछ, भने त्यस्ता कारणलाई चाहिँ भाषिक परिवर्तनका आन्तरिक कारणका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ। यस्ता कारणहरूलाई मौलिक कारण, भाषावैज्ञानिक कारण, आभ्यन्तरिक कारणका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ (गिरी, २०५५/५६, पृ. १५)। भोलानाथ तिवारी (सन १९९४, पृ. ५६-५८) ले प्रयोगाधिक्य, बल, प्रयत्न लाघव, मानसिक स्तर, अनुकरणको अपूर्णता, सचेत परिवर्तन तथा जातीय मनोवृत्तिलाई आभ्यन्तरिक वर्ग नाम दिई आन्तरिक कारणका रूपमा चिनाएका छन्। न्यौपाने (२०६१) मा प्रयत्न लाघव, अनुकरणको अपूर्णता, लिपि सादृश्य, अन्य भाषाको प्रभाव, नवीकरणको प्रवृत्ति, भ्रामक व्युत्पत्ति, सन्दर्भ वा परिवेश, सादृश्य, प्रयोगाधिक्यजस्ता कारणलाई भाषिक परिवर्तनका आन्तरिक कारणका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ। भाषिक प्रयोगका सन्दर्भमा वक्ताहरू सरलताको खोजीतिर लाग्दछन्। लामा शब्दका सट्टामा छोटो शब्दतिर उनीहरू प्रवृत्त हुन्छन्। यस्तो स्थिति प्रयत्न लाघव हो। ‘प्लेन’, ‘फोन’, ‘साइकल’ जस्ता कर्तन गरिएका रूपमात्र नभई ‘गापा’, ‘नपा’ जस्ता सङ्क्षिप्त रूपहरू प्रयत्न लाघवकै कारण विकसित भएका देखिन्छन्। कुनै शब्दलाई श्रवण, उच्चारण, अपपठन, अज्ञानता, आदिका कारणबाट अपूर्ण रूपमा अनुकरण गर्दै जाँदा भाषामा त्यस प्रकृतिका शब्दहरू कालान्तरमा प्रयोगयोग्य भई स्वीकृत बन्न पुग्दछन्। ‘नामाकरण’, ‘किस्न’, ‘पिलेन’, ‘उपरोक्त’, ‘धैर्यता’ जस्ता शब्दहरू अपूर्ण अनुकरणको फलस्वरूप देखापरेका हुन्। ‘घ’, ‘ध’, ‘घ’ जस्ता एकै ढाँचाका लिपिले पनि भाषामा परिवर्तनका सम्भावनालाई निर्धारित गरेको पाइन्छ। संस्कृत भाषाका प्रभावले नेपालीमा ट, ठ, ड, ढजस्ता ध्वनि भित्रिनु अन्य भाषाको प्रभाव हो भने केही नयाँपन ल्याउन नयाँनयाँ ‘नेपालेली’, ‘नेपालीज’ जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्नु नवीनताको खोजी हो। अहिले पाखेपनबाट जोगिन कै लागि ‘बहिनी आयो !’, ‘सीता त कस्तो छ !’ जस्ता भाषिक रूपहरू अत्यधिक मात्रामा प्रयोगमा आएका छन्। यी पनि नवीन प्रवृत्तिकै प्रयोग मानिन्छन्। भ्रामक व्युत्पत्तिले पनि भाषिक परिवर्तनको अवस्था सिर्जना गरेको पाइन्छ। ‘उपरोक्त’ यही भ्रामक व्युत्पत्तिकै कारण स्थापित भएको शब्द हो। सन्दर्भ वा छिमेकी भाषिक ध्वनिका प्रभावले पनि भाषामा परिवर्तनको अवस्था सिर्जना गरेको पाइन्छ। ‘कसले’ शब्दलाई ‘कल्ले’, ‘जसले’ शब्दलाई ‘जल्ले’ भनेर उच्चारण गरिन्छ। यस स्थितिले पनि भाषामा भिन्नताको अवस्था सिर्जना गरेको हुन्छ। सादृश्य नवीन शब्द निर्माण गर्ने पद्धति हो। ‘खाइन्छ’ सुने ‘जाइन्छ’ भन्नु वा ‘जान्छ’ शब्द सुने ‘आन्छ’ शब्द बनाउनु सादृश्य हो। यस किसिमले शब्दहरू निर्माण गर्दै जाँदा पनि कालान्तरमा कुनै पनि भाषामा भाषिक परिवर्तनजन्म विशेषताहरू देखापर्दछन्। ‘जसले’ शब्दलाई बारम्बार उच्चारण गर्दा ‘जल्ले’ बन्दछ। ‘कसले’ ‘कल्ले’ बन्दछ। कालान्तरमा हामी परिवर्तित रूपतर्फ गतिशील बन्छौं। यो प्रयोगाधिक्य हो। प्रयोगाधिक्यबाट ध्वनि लोपसँग सम्बन्धित विशेषताहरू बढी मात्रामा देखापर्दछन्।

यसरी भाषिक परिवर्तनका बाह्य कारणका रूपमा भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक, साहित्यिक कारणहरूको उल्लेख गरिएको छ भने आन्तरिक कारणका रूपमा चाहिँ प्रयत्न लाघव, अनुकरणको अपूर्णता, लिपि सादृश्य, अन्य भाषाको प्रभाव, नवीकरणको प्रवृत्ति, भ्रामक व्युत्पत्ति, सन्दर्भ वा परिवेश, सादृश्य, प्रयोगाधिक्य आदिलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। खासगरी बाह्य परिवेश तथा भाषाको आफ्नै आन्तरिक संरचनात्मक व्यवस्थाले भाषामा परिवर्तन हुने गर्दछ। विशेषतः भाषा विकासका शृङ्खलामा भाषा प्रयोगको भौगोलिक, सामाजिक, ऐतिहासिक स्थिति तथा भाषिक व्यवस्थाभित्रका विभिन्न पक्षले भाषामा परिवर्तन ल्याएका हुन्छन्। यी विभिन्न पक्षहरूलाई भाषिक परिवर्तनका कारण मानिएको हो।

भाषिक परिवर्तनका एकाइहरू र नेपाली भाषा

संरचनावादी भाषा वैज्ञानिक हकेटले भाषिक अध्ययनको क्षेत्रलाई केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई भागमा विभाजन गर्दै केन्द्रीयअन्तर्गत वर्ण र व्याकरणलाई तथा परिधीयअन्तर्गत ध्वनि र अर्थलाई समावेश गरेको सन्दर्भलाई गौतम, ओझा र सुवेदी (२०६७) मा उल्लेख गरिएको छ। यसअनुसार भाषामा ध्वनि, वर्ण, व्याकरण र अर्थजस्ता एकाइहरू रहेका हुन्छन्। यी सबै एकाइमा भाषिक परिवर्तनका अभिलक्षणहरू देखा परेका छन्। भोलानाथ तिवारीले भाषिक परिवर्तनका एकाइका चर्चाका सन्दर्भमा भाषामा ध्वनि, शब्द, रूप, वाक्य र अर्थ पाँच एकाइ हुने धारणा राख्दै यी सबै एकाइमा परिवर्तन हुने विचार अगाडि सारेका छन् (सन १९९४, पृ. ६१) यी पाँच एकाइ ध्वनि, व्याकरण तथा अर्थ तीन तहभित्रै समेटिने भएकाले यहाँ यी तीन तहमा केन्द्रित रही नेपाली भाषामा देखिएको परिवर्तनको स्थितिलाई प्रस्तुत गरिएको छ :

ध्वनि तथा वर्ण

ध्वनि भाषाको न्यूनतम उच्चार्य एकाइ हो (न्यौपाने, भण्डारी, न्यौपाने र घिमिरे, २०६७, पृ. १२) भने वर्ण चाहिँ भाषाविशिष्ट अर्थभेदक एकाइ हो (गौतम र चौलागाई, २०६७, पृ. १४०)। खासगरी भाषाका न्यूनतम उच्चार्य खण्डलाई ध्वनि भनिन्छ भने तिनै ध्वनि जब कुनै खास भाषिक व्यवस्थामा अर्थभेदक वा व्यतिरेकी भएर आउँछन् तब वर्ण मानिन्छन्। कुनै पनि भाषाको विकासका सन्दर्भमा यी एकाइमा व्यापक रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ।

नेपाली भाषामा ध्वनि तथा वर्णका क्षेत्रमा विभिन्न कारणले परिवर्तन भएको पाइन्छ। यस्ता परिवर्तनका कतिपय कारणहरू अपरिभाषेय किसिमका देखिन्छन्। संस्कृतको 'वृक्ष' प्राकृतमा 'रुखो' कुन कारण भयो वा संस्कृतको 'पक्ष' नेपालीमा कसरी 'प्वाँख' भयो कारण खुट्याउन निकै कठिन हुन्छ। ध्वनि परिवर्तनका धेरै नियम वा कारणको चाहिँ पहिचानचाहिँ गरिएको पाइन्छ। 'वाक्-मय' 'क्' ध्वनिको परिवेशका कारण 'वाङ्मय' भएको छ। यसैगरी 'बाघ-चाल' चाहिँ 'च्' ध्वनिको परिवेशका कारण 'बाक्चाल' भएको छ। यस तात्पर्यमा छिमेकी ध्वनिको परिवेशले ध्वनिमा परिवर्तन आएको देख्न सकिन्छ। 'पुरोहित', 'उपाध्याय', 'अभ्यन्तर', 'कसले' जस्ता शब्दमा प्रयोग भएका ध्वनिहरू लोप भई ध्वनिमा परिवर्तन भएर 'पुरेत', 'पाध्ये', 'भित्र', 'कल्ले' शब्द बनेका छन्। यसलाई प्रयोगाधिक्यजन्य कारण मानिन्छ। नेपालीमा 'आमै', 'ऐया', 'ठिक' जस्ता शब्दहरू बलाघातका कारण परिवर्तन भई 'आम्मै', 'ऐय्या', 'ठिक्क' बनेका छन्। यसलाई बलाघातजन्य कारणका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ। ध्वनि परिवर्तनका क्रममा देखिने यस किसिमका कारणहरूचाहिँ परिभाषेय प्रकृतिकै देखिन्छन्। भाषिक परिवर्तनका आन्तरिक कारणका रूपमा चर्चा गरिएका माथिका धेरै कारण ध्वनि परिवर्तनसँग नै सम्बन्धित रहेका छन्। भाषिक परिवर्तनका क्रममा ध्वनिमा परिवर्तन हुँदा ध्वनिको लोप हुने, आगम, हुने, आदेश हुने, क्रम परिवर्तन हुनेजस्ता कार्यहरू देखिन्छन्। नेपाली भाषामा ध्वनि तथा वर्णका तहमा निम्नअनुसार परिवर्तन भएको पाइन्छ :

तालिका १.

ध्वनि परिवर्तनका कार्यहरू

१. लोप	आदि	स्फूर्ति-फुर्ती, श्मसान - मसान, अवेर - वेर, स्थाली- थाली
	मध्य	हरदम-हर्दम, शिलपम्-शिल्पम्-शिल्प, इटहरी - इटरी, ओष्ठ-ओठ
	अन्त्य	रीति - रीत, जाति-जात, गोपाल-गोपाल, मौक्तिक-मोती
	सम	स्वर्गगा - स्वर्गङ्गा, खरिद + दार - खरिदार - खर्दार, हिरण्य + मय - हिरण्यमय, नाक + कटो- नकटो,
२. आगम	आदि	स्कूल-इस्कूल, स्नान - इस्नान, अस्थि-हड्डी, स्थापित-इस्थापित
	मध्य	रक्त-रगत, अम्ल-अमिलो, शर्म-सरम, समुद्र-समुन्द्र, निद्रा-निन्द्रा
	अन्त्य	गान-गाना, जम्बू-जामुन, पुच्छ-पुच्छर
३. आदेश		काक-काग, अल्सी-अल्छी, उँधो-उँदो
४. क्रमपरिवर्तन/विपर्याय		पिचाश-पिसाच, गडुर-गरुड, विरामी-विमारी, नजिक-नगिच, करोड-कडोर

नोट. लोप = शब्दको सुरु, बिच, अन्यमा र समान ध्वनिमध्ये एउटा ध्वनि हटेर जानु, आगम= शब्दको सुरु, बिच वा अन्यमा ध्वनि थपिनु, आदेश = एउटा ध्वनिका सट्टा अर्को ध्वनि आउनु, विपर्याय = ध्वनिको क्रममा परिवर्तन हुनु ।

यसरी भाषिक परिवर्तनका सन्दर्भमा नेपाली भाषामा स्वर वा व्यञ्जन ध्वनिको विभिन्न स्थानमा लोप हुने, स्वर वा व्यञ्जन ध्वनिको विभिन्न स्थानमा आगमन हुने, एउटा ध्वनिका ठाउँमा अर्को ध्वनि आउने एवम् ध्वनिको क्रममा परिवर्तन हुनेजस्ता परिवर्तनजन्म विशेषता पाइएका छन् । खासगरी नेपालीमा संस्कृतबाट रूप परिवर्तन हुने सन्दर्भमा र प्रयोगाधिक्य, अपूर्ण अनुकरणका कारणबाट यस किसिमको परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसरी ध्वनि परिवर्तन हुने सन्दर्भमा नेपाली भाषामा निम्नअनुसारका प्रक्रियाहरू भएका देखिन्छन्, जसलाई ध्वनि परिवर्तनका दिशाका रूपमा चिनाइको पाइन्छ (न्यौपाने र अन्य, २०६७) :

तालिका २

ध्वनि परिवर्तनका प्रक्रियाहरू

१	समीभवन	चक्र- चक्का, अग्नि - आगो, कर्म-कम्म-काम, धर्म-धम्म-धाम, मत्स्य-माच्छो
२	विषमीभवन	काक-काग, धाँधली- धाँदली, भ्रुभ्रुको-भ्रुजुको, आकाश-अकाश,
३	अघोषीभवन	किताब-किताप, हिसाब-हिसाप, खाग-खाक
४	घोषीभवन	काक - काग, सकुन-सगुन, साक-साग
५	अल्पप्राणीभवन	बाघ- बाग, भाखा-भाका, काँध-काँद
६	महाप्राणीभवन	किल -खिल, अगि-अधि,
७	नासिक्यीभवन	सन्ध्या - साँभ, अश्रु- आँसु, अञ्जली- अँजुली
८	रकारीभवन	आषाढ - असार, निकट - नेर
९	खकारीभवन	क्षत - खत, क्षेत्र-खेत, क्षति-खति
१०	जकारीभवन	योगी-जोगी, यजमान-जजमान, यज्ञ-जरगे
११	लकारीभवन	नम्बर-लम्बर, रवर-लवर,
१२	दीर्घीभवन	तिक्त-तीतो, मिष्ट-मीठो,

नोट. समीभवन = एउटा ध्वनिले अर्को ध्वनिलाई आफूजस्तै बनाउनु, विषमीभवन = दुइटा उस्तै ध्वनिमध्ये एउटा ध्वनि अर्को ध्वनिमा बदलिनु, अघोषीभवन = घोषध्वनि अघोषमा परिवर्तन हुनु आदि ।

माथिका उदाहरणमा परिवेशमा रहेका ध्वनिले नजिकका ध्वनिलाई आफ्नो अनुकूल वा फरक बनाएका, अघोष ध्वनि घोष र घोष ध्वनि अघोष भएका तथा अल्पप्राण ध्वनि महाप्राण र महाप्राण ध्वनि अल्पप्राण भएका अथवा ध्वनिहरू र, ख, ज, ल आदिमा परिवर्तन भएका उदाहरण दिई ध्वनि परिवर्तनका दिशालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ संस्कृतबाट नेपालीमा आउँदा तथा नेपाली भाषाकै कथ्य तथा लेख्य स्वरूपका सन्दर्भमा भएका ध्वनि परिवर्तनका अवस्थालाई देखाइएको छ। यहाँ प्रायः मुक्त वितरणका स्थितिमा ध्वनिहरू देखापरेका हुनाले नेपालीमा वैकल्पिक रूपमै यिनीहरूको प्रयोग हुँदै आएको स्मरणीय छ।

भाषा विकासका सन्दर्भमा हुने ध्वनि परिवर्तनका केही विशिष्ट पक्षका बारेमा न्यौपाने (२०६१, पृ. ७८-७९) मा चर्चा गरिएको पाइन्छ। न्यौपानेले यहाँ अपिनिहिति, अभिश्रुति र अपश्रुति तीनवटा प्रक्रियाका बारेमा चर्चा गर्दै कुनै शब्दमा विद्यमान ध्वनि अनुरूप कुनै ध्वनि थपिनुलाई अपिनिहिति, जस्तै : पछाडि -पिछाडि (पुर्बेली भाषिका), गरियो - गइरियो (गुल्मेली भाषिका), परवर्ती ध्वनिले पूर्ववर्ती ध्वनिलाई प्रभावित पारी आफ्नो अस्तित्व पनि समाप्त पार्ने स्थितिलाई अभिश्रुति, जस्तै : mani – men जर्मनभाषा र शब्दको कुनै स्वरमा भएको परिवर्तनबाट अर्थ वा व्याकरणिक कोटि वा धारामा आउने परिवर्तनलाई अपश्रुति, जस्तै : भरद्वाज (सं.) - भारद्वाज (सं.), श्रूत -श्रोता, चिसो -चीसो, अमिलो - अमीलो, पर - प .. र चिनाएका छन्। वास्तवमा अपिनिहिति भाषिक ध्वनिको आगमनसँग र अभिश्रुति र अपश्रुति भाषिक ध्वनिको आदेशसँग नै सम्बन्धित रहेका देखिन्छन् अर्थमा केही विशिष्टता ल्याउन यसरी ध्वनिमा परिवर्तन गरिएको पाइन्छ। नेपाली भाषाको लामो विकास-शृङ्खलामा यस किसिमको परिवर्तित स्वरूप देखापरेको हो।

व्याकरणात्मक परिवर्तन

भाषाका रूपदेखि वाक्यसम्मका एकाइलाई व्याकरणान्तर्गत राख्ने गरिएको छ। खासगरी “रूप, शब्द, पदावली, उपवाक्य र वाक्य व्याकरणान्तर्गत पर्दछन्” (गौतम, ओझा र सुवेदी, २०६७, पृ. १४)। भाषाका विकासका सन्दर्भमा यी एकाइमा देखिने परिवर्तनलाई व्याकरणात्मक परिवर्तन भनिन्छ। नेपाली भाषामा व्याकरणका विभिन्न पक्षमा निम्नानुसारको परिवर्तन भएको पाइन्छ :

क. रूपगत परिवर्तन. रूप अर्थका दृष्टिले भाषाको सबैभन्दा सानो एकाइ हो। “भाषाविज्ञानमा रूपलाई भाषाका लघुतम अर्थयुक्त एकाइका भनिएको छ” (बन्धु, २०७३, पृ. ८१)। खासगरी कोशीय वा व्याकरणिक अर्थ दिने भाषाका सबैभन्दा साना एकाइलाई रूप भनिन्छ। भाषा विकासको लामो शृङ्खलामा यस एकाइमा पनि परिवर्तन भएको पाइन्छ। रूपायन र व्युत्पादनका दृष्टिले हेर्ने हो भने रूपायनमा प्रयोग हुने विभिन्न रूपायनिक सर्ग तथा रूपायनिक कोटिमा परिवर्तन आएको पाइन्छ भने व्युत्पादन का सन्दर्भमा पनि यस किसिमको परिवर्तन भएको देखिन्छ। नेपाली भाषामा देखिएको रूप परिवर्तनको अवस्थालाई निम्नानुसारका उदाहरणका माध्यमबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

क. सुशीला बजारतिरै बस्न *थालेकी छे* -सुशीला बजारतिरै बस्न *थालेको छ*।

ख. *मेरी बहिनी असलछिन्* - *मेरो बहिनी असल छ*।

ग. *केटाहरू चलाख छन्* - *केटोहरू चलाख छ*।

घ. सौन्दर्य - सौन्दर्यता, गाम्भीर्य - गाम्भीर्यता, इमानदारी-इमानदारिता

ड. बस्यी- बसी, बस्यँ - बसैं

च. नेपाल- नेपालेली

छ. मैले काम सकें - मैले काम सकाँ ।

यहाँ उदाहरण क.मा परम्परागत रूपमा स्त्रीलिङ्ग जनाउन मुख्य क्रियामा /इ/रूपको र सहायक क्रियामा पनि स्त्रीलिङ्गका लागि /ए/ रूपको प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने अहिले ती रूपहरू क्रमशः/ओ/ र /अ/ रूपमा परिवर्तन भएका देखिन्छन् । उदाहरण ख. का वाक्यमा पनि विशेषण र विशेष्यका प्रयोगका सन्दर्भमा /इ/ रूपका सट्टामा /ओ/ रूपको र क्रिया पदका सन्दर्भमा /ए/ रूपका सट्टामा /अ/ रूपको प्रयोग हुन थालेको स्थितिलाई देखाइएको छ । ग. वाक्यमा 'केट्-आ-हरू' हुनु पर्नेमा /आ/ तिर्यक् रूप हराउँदै गएर /ओ/ सरल कारककै प्रयोग हुन थालेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसै उदाहरणमा बहुवचन जनाउन प्रयोग भएको रूप पनि हराएको स्थितिलाई देखाइएको छ । उदाहरण घ. मा अनावश्यक रूपमा अतिरिक्त /ता/ रूपको प्रयोग हुनथालेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने ङ. मा भूतकाल जनाउन मध्यकालमा प्रयोग हुँदै आएको /य्/ रूप हराई शून्य रूपको प्रयोग हुन थालेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । च. उदाहरणमा अहिले विभिन्न किसिमका प्रत्ययको प्रयोग गरी नयाँ शब्द व्युत्पादन गर्न थालिएको तथ्यलाई अगाडि सारिएको छ । यसै गरी छ. उदाहरणमा प्रेरणार्थक प्रत्ययलाई अप्रेरणार्थक प्रत्ययकै रूपमा प्रयोग गरिएको देखाइएको छ । यी सबै रूप परिवर्तनका उदाहरणहरू हुन् । यसरी रूप परिवर्तन हुने सन्दर्भमा नेपालीमा मुख्य गरी प्राचीन रूपको लोप हुने, व्युत्पादनका सन्दर्भमा अतिरिक्त रूपको प्रयोग गरिने, कतिपय नयाँ प्रत्ययहरूको प्रयोग हुने रूपान्तरणकोटिमा परिवर्तन हुनेजस्ता विशेषता पाइएका छन् ।

ख. शब्द वा पदमा परिवर्तन. भाषा विकासका सन्दर्भमा कतिपय शब्द लोप हुने कतिपय शब्दहरू थपिनेजस्ता विशेषताहरू देखिन्छन् । नेपालीमा *सैलो, ओधान, बलेंसी, हर्पे, कर्कोलो, पाङ्को, मानी, हातो*जस्ता धेरै प्राचीन शब्दहरू अहिले हराउँदै आएका छन् भने *भकास, नेपालेली, छलाङ, ल्याडल्याङ, मानवर, युरेसिया*जस्ता नयाँ शब्दहरू प्रयोगमा आएका छन् । यी सबै शब्दका तहमा नेपाली भाषामा आएका परिवर्तनहरू हुन् । यसै गरी भाषिक परिवर्तनका शृङ्खलामा पदवर्गको परिवर्तनजन्य विशेषताहरू पनि देख्न सकिन्छ । 'गरिव' विशेषणको प्रकार्य पूरा गर्ने शब्द हो । तर 'गरिव आयो' वाक्यमा 'गरिव' नामको भूमिकामा आएको छ । अन्य वर्गका शब्दमा पनि यस किसिमको परिवर्तनजन्य विशेषताहरू देख्न सकिन्छ ।

ग. वाक्यात्मक परिवर्तन. संरचनावादी भाषाविज्ञानले वाक्यलाई भाषाको सबैभन्दा ठुलो एकाइ मानेको छ । यस एकाइमा नै रूप, पद, पदावली, उपवाक्यजस्ता सबै एकाइको संयोजन हुनेहुँदा वाक्यमा भाषिक परिवर्तनका विविध विशेषता पाउन सकिन्छ । भाषाका विकासका सन्दर्भमा सादृश्य, आगमन, अपूर्ण अनुकरण, सरलतातर्फको गतिशीलता, कथीकरण, भाषिकाको प्रयोगजस्ता कारणहरूले गर्दा वाक्यका विभिन्न पक्षमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा देखिएका परिवर्तनका केही उदाहरणहरू तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यी उदाहरणले नेपाली भाषाका वाक्यात्मक संरचनाका विभिन्न पक्षमा व्यापक रूपमा परिवर्तन हुँदै आएको तथ्यलाई पुष्टि गरेका छन् । भाषाको परिवर्तन हुँदै जाँदा अहिले नेपाली भाषाको लिङ्गव्यवस्थामा व्यापक रूपमा परिवर्तन हुँदै गएको छ । प्राचीन नेपालीमा मानवीय तथा मानवेतर लिङ्गव्यवस्था नेपाली भाषामा पाइन्थ्यो । दाल पाकी यस किसिमको लिङ्ग व्यवस्था हो । अहिले पनि सुदूर पश्चिमी भाषिकामा यसको कथ्य प्रयोग रहेकै देखिन्छ । अहिलेको नेपाली भाषामा स्त्री लिङ्गको प्रयोग हराउँदै गएको कुरा माथिका उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ । विशेषण र विशेष्यको प्रयोगका साथै मुख्य तथा सहायक क्रियाको प्रयोगमा अहिले लिङ्गभेद हराउँदै आएको छ ।

तालिका ३

वाक्यात्मक परिवर्तनका पक्षहरू

क्र.सं.	एकाइ	अपरिवर्तित स्वरूप	परिवर्तित स्वरूप
१.	लिङ्ग	दाल पाकी । उइले कुरडी सुणी । बहिनी क्याम्पस जान्छे । मेरी दिदी आउनुभयो । म क्याम्पस गएकी छु । बहिनी क्याम्पस गएकी छे ।	दाल पाक्यो । उसले कुरा सुन्यो । बहिनी क्याम्पस जान्छे । मेरो दिदी आउनुभयो । म क्याम्पस गएकी छु । बहिनी क्याम्पस गएको छ ।
२.	वचन	केटाहरू कता गए ? केटीहरूबोल्दै बोल्दैनन् । अग्ला केटीहरू कता जाँदै छन् ?	केटाहरू कता गयो ? केटीहरूबोल्दै बोल्दैन । अग्लो केटीहरू कता जाँदै छ ?
३.	आदर	बुबा आउनुभयो । सर आउनु भयो । बुबा आउनुभयो । तपाईं कहिले आउनुहुन्छ ?	बाबा आयो । सर आयो । बाबा आइस्यो । हजुर कहिले आइसिन्छ ।
४.	विभक्ति	सरस्वती देवीकन नमस्कार छ ।	सरस्वती देवीलाई नमस्कार छ ।
५.	कारक	डोकामा के छ ? उसले हारेकामा मेरो चित्त दुखाइ छ ।	डोकामा के छ ? उसले हारेकोमा मेरो चित्त दुखाइ छ ।
६.	वाच्य	रामद्वारा भाइ पिटियो । यहाँ रिचार्ज कार्ड पाइन्छ ।	रामद्वारा भाइलाई पिटियो । यहाँ रिचार्ज कार्ड पाउँछ ।
७.	काल	काम थियो ।	काम थिएछ ।
८.	पदक्रम	ससुराले जुवा हारे । हामी दुःखका खुट्किला पार गर्दै थियौं ।	हारे ससुराले जुवा । पार गर्दै थियौं हामी दुःखका खुट्किला ।

नोट. यस तालिकामा परम्परित नेपाली भाषाका वाक्यहरू र वर्तमानमा प्रचलित भाषिक स्वरूपलाई प्रस्तुत गरी नेपाली भाषाको व्याकरणिक संरचनामा देखिएको परिवर्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली भाषाको वर्तमान स्वरूपमा वचन व्यवस्थामा पनि परिवर्तन आएको पाइन्छ । विशेष गरी नयाँ पुस्ताको प्रयोगमा बहुवचनलाई एकवचनका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको देखिन्छ । संस्कृत भाषामा तीन वचनको प्रयोग पाइन्छ । परम्परित नेपालीमा एक र बहु दुई वचनको स्पष्ट प्रयोग पाइए पनि अहिले कथ्य प्रयोग एक वचनतिर गतिशील हुँदै गएको देखिन्छ ।

वर्तमान नेपाली भाषामा आदरका तहमा पनि व्यापक परिवर्तन भएको पाइन्छ । परम्परित नेपालीमा निम्न र उच्च गरी दुई तहको मात्र आदर व्यवस्था पाइन्छ भने वर्तमानमा यसमा निकै विविधता आएको कुरा माथिका उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ । विभक्ति प्रयोगका सन्दर्भमा त्यति धेरै परिवर्तन नदेखिए पनि कारकीय व्यवस्थामा भने नेपाली भाषाको वर्तमान स्वरूपमा निकै परिवर्तन भएको पाइन्छ । परम्परित नेपालीमा तिर्यक् कारकको व्यापक प्रयोग देखिए पनि अहिले सरल कारकका प्रयोगमा बढी भुकाव बढेको देखिन्छ । वर्तमान नेपाली भाषाको वाच्य व्यवस्थामा पनि परम्परित नेपालीका तुलनामा भिन्नता आएको छ । अहिले कर्मवाच्यको प्रयोग कम

भई सकर्मक क्रिया भएको वाक्यलाई पनि भाव वाच्यमा प्रयोग गर्ने चलन बढेको छ । अहिले कर्मवाच्यलाई कर्तृकृत गर्न थालिएको कुरा यहाँ रिचार्ज कार्ड पाउँछ जस्ता वाक्यमा पाइन्छ । यसैगरी कालिक विचलन, व्याकरणिक पदक्रममा परिवर्तन जस्ता विशेषताहरू नेपाली भाषाका व्याकरण व्यवस्थाअन्तर्गतको वाक्यव्यवस्थामा पाइन्छ ।

ग.अर्थ परिवर्तन. भाषिक परिवर्तनका सन्दर्भमा अर्थका क्षेत्रमा पनि परिवर्तन भएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा यसरी हुने परिवर्तनको स्थितिलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

तालिका ४

अर्थ परिवर्तनका प्रक्रियाहरू

क्र.सं.	प्रकार	शब्द	परम्परित अर्थ	वर्तमान अर्थ
१.	अर्थविस्तार	नेपाल नागरिक गवेषण तेल प्रवीण	काठमाडौँ सहर वा नगरमा बस्ने गाईको खोजी तिलको मात्र वीणा बजाउन सिपालु	सिङ्गो नेपाल देश देशको जुनसुकै ठाउँमा बस्ने जुनसुकै कुराको खोजी सबै किसिमको तेल सबै काममा सिपालु
२.	अर्थ सङ्कोच	मृग धान्य वेदना वत्स	सबै पशु सबै प्रकारको अन्न दुःख सुख दुवै जनावरको बच्चा	एउटा मृग मात्र धान मात्र दुःख मात्र गाईको बाछो
३.	अर्थोत्कर्ष/अर्थोन्नति	मुग्ध साहस मधेसी	मूर्ख खराब काम गर्ने चेष्टा मधेशमा बस्ने	मोहित राम्रो काम गर्ने चेष्टा मधेसी जाति
४.	अर्थापकर्ष/ अर्थावनति	सामन्त मण्डल असूर जुगुप्सा	राजा समूह देवता रक्षा	शोषक खराब पञ्चहरू राक्षस घृणा
५.	अर्थादेश/अर्थचाल/ अर्थान्तर	दोलखा गिदी वर दुहिता	दुई लाख वक्ता भएको टाउकाको गिदी श्रेष्ठ दूध दुहुने केटी	ठाउँ विशेष तनाव बहुलो छोरी

नोट: अर्थविस्तार = सीमित अर्थ दिने शब्दले व्यापक अर्थ दिनु, अर्थ सङ्कोच = व्यापक अर्थ दिने शब्दले सीमित अर्थ दिनु, अर्थोत्कर्ष/अर्थोन्नति = निकृष्ट अर्थ दिने शब्दले उत्कृष्ट अर्थ दिनु, अर्थापकर्ष/अर्थावनति = उत्कृष्ट अर्थ दिने शब्दले निकृष्ट अर्थ दिनु, अर्थादेश/अर्थचाल/अर्थान्तर = पहिलेको भन्दाफरक अर्थ दिनु ।

नेपालीमा अर्थका तहमा भाषिक परिवर्तन हुँदा अभिधाकै तहमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । लक्षणा तथा व्यञ्जननाका तहमा त जुनसुकै शब्दको अर्थमा परिवर्तन गर्ने सकिन्छ नै । यसरी अर्थका क्षेत्रमा परिवर्तन हुनका लागि समय चाँहिँ निकै लामो नै लाग्ने देखिन्छ । नेपालीमा कतिपय शब्दहरूको अर्थ संस्कृतबाट नेपालीमा आउँदा भएको पाइन्छ भने कतिपय शब्दलाई अन्यायमा प्रयोग गर्दै लाँदा रूप परिवर्तन भएको पाइन्छ । भाषिक परिवर्तनका सन्दर्भमा नेपालीमा यस किसिमले अर्थका क्षेत्रमा परिवर्तन भएका सन्दर्भलाई माथिका उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ ।

नेपाली भाषाको वर्तमान परिवर्तित स्वरूप

नेपाली भाषा नेपालमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा निर्धारित भएको छ। नेपालको संविधान २०७२ को भाग एकको धारा ७ मा “देवनागरीमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ” भन्ने उल्लेख गरिएको छ। सरकारी कामकाजको भाषा भइकन पनि नेपालमा ४४.६४ प्रतिशतले मात्र मातृभाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दछन् (न्यौपाने, २०७३, पृ.१३०)। नेपालमामा नेपाली बाहेकका मातृभाषा बोल्नेहरूको संख्या पनि उल्लेखनीय रहेको छ। यसका साथै अंग्रेजी भाषा बजारीकृत भाषा भएकाले पनि नेपालमा यसले वाङ्मयका क्षेत्रमा ठूलो प्रभाव जमाउँदै आएको छ। अर्को कुरा अहिले नेपालीहरूको बसोबास विश्वका सबैजसो मुलुकमा रहेको छ। यसरी फरकफरक देशमा बसोबास गर्ने सन्दर्भमा नेपाली भाषामा अन्य विभिन्न भाषाहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको पाइन्छ। अहिले ज्ञानको माध्यमभाषाका रूपमा नेपाली भाषाले शत प्रतिशत काम गर्न नसकेको यथार्थ हामी समक्ष छ। भौतिक विज्ञानको उन्नतिलाई नेपाली भाषाले सम्बोधन गर्न सकेको छैन। परिणामतः अन्य भाषाबाट शब्द सापटी लिएर काम चलाउनु पर्ने बाध्यता पनि उत्तिकै मात्रामा देखापरेको छ। भाषिक परिवर्तनका उल्लिखित प्रक्रियाहरू त जुनसुकै भाषामा हुने नै भए त्यसले पनि नेपाली भाषामा प्रभाव परेको कुरा त स्पष्ट नै भइसकेको छ। यी विविध पक्षहरूले गर्दा वर्तमान नेपाली भाषाको संरचनामा परम्परित स्वरूपमा भन्दा धेरै भिन्नता आएका देखिन्छन्। वर्तमान नेपाली भाषामा विभिन्न परिस्थितिले गर्दा भएका केही परिवर्तनको स्वरूपलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

मातृभाषाका प्रभावका कारण भएका परिवर्तनहरू

नेपालमा नेपाली भाषामा भोटबर्मेली परिवारका किराती तथा तामाङ, गुरुङ, नेवारीजस्ता भाषाहरूको र भारोपेली परिवारकै मैथिली, भोजपुरी, थारू, अवधी, हिन्दीजस्ता भाषाहरूको तीव्र मात्रामा प्रभाव परेको पाइन्छ। भोट बर्मेली परिवारका किरात समूहका भाषामा लिङ्ग, आदरजस्ता विशेषता नपाइने हुँदा तिनीहरूले दोस्रा भाषाका रूपमा नेपाली बोल्दा सिकाइ सीपका स्थानान्तरणका कारण किराती भाषाका विशेषता नेपालीमा घुसाइदिन्छन्। यसले गर्दा नेपाली भाषाको उच्चारण व्यवस्थामा परिवर्तन आएको पाइन्छ। आवो कापाल काट्छुङ, छोरोरु कता गोयो, कान्छी काता गोएछ, बाउ बाजार गोयो जस्ता किरातीमूलका वक्ताहरूको भाषिक प्रयोगसँग घनिष्ट हुँदै जाँदा नेपाली भाषामा पनि अहिले लिङ्ग, आदर तथा कारक व्यवस्थामा व्यापक परिवर्तन आएको पाइन्छ। अहिले किराती वक्ताहरू पनि भाषिक फट्कोका कारण आफ्नो भाषा बोल्न छाडी नेपालीतिर आकृष्ट भएका हुनाले र नेपाली पनि उनीहरूका साभा भाषा भएका कारण नेपाली भाषामा उल्लिखित विशेषताहरू दरिएर आएका छन्। यसैगरी तामाङ, नेवार भाषाहरूको प्रभाव पनि नेपाली भाषामा उत्तिकै मात्रामा देख्न सकिन्छ। नेपाली भाषामा तराईका जिल्लामा मैथिली लगायतका भाषाहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देख्न सकिन्छ। मैले अस्नान गरिदिएछु, भाइ सब आइसकेको छ, दो रूपपे किलो हुजुर जस्ता कथनहरूको प्रभावलाई नेपाली भाषाले अङ्गीकार गर्दै जाँदा अहिले नेपाली भाषामा थुप्रै परिवर्तनजन्य विशेषताहरू देखापरेका छन्। कालान्तरमा नेपाली व्याकरणले यी विशेषतालाई नसमेटी नहुने अवस्था आइसकेको पाइन्छ। नेपालीमा नेपालीइतर मातृभाषाहरूको प्रभावले गर्दा खासगरी विशेषण विशेष्य तथा कर्ताक्रियामा लिङ्ग, वचन, आदर तथा कारकीय सङ्गतिमा परिवर्तन आएको पाइन्छ।

कोड मिश्रणकाकारण आएका परिवर्तनहरू

एउटा भाषा प्रयोग गरिरहेका सन्दर्भमा अन्य भाषाका शब्द, पदावली, उपवाक्य वा वाक्यको मिश्रण गर्ने प्रवृत्तिलाई कोड मिश्रण भनिन्छ। भण्डारी र पौड्याल (२०६७, पृ. ४७) मा “वक्ताले एउटै सन्दर्भमा भाषिक

अभिव्यक्ति गर्दा एकभन्दा बढी भाषिक भेद वा भाषाका कोडहरूको प्रयोग एउटै सङ्कथनमा गर्दछ भने त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ” भनेर कोड मिश्रणलाई चिनाइएको पाइन्छ। खासगरी बहुभाषी समाजका बहुभाषी वक्तामा यो सम्भावना बढी मात्रामा पाइन्छ। अहिले अंग्रेजी शब्द मिसाउँदा अलि स्तरीय भइन्छ भन्ने मनोविज्ञान नेपाली समाजमा विकसित भएको छ। यही कारणले गर्दा मातृ भाषामा शब्द हुँदाहुँदै पनि अन्य भाषाका शब्द मिश्रण गर्ने प्रवृत्ति नेपाली भाषामा पर्याप्त मात्रामा पाउन सकिन्छ। ओ गाइज टुडे म पप सङ्गमा अडिसन दिँदै छु। डु यु लाइक ? मन परे सँगैसँगै सिङ्ग गर्नु होलाजस्ता कथन नेपाली भाषामा व्यापक रूपमा पाइन्छन्। जसले गर्दा नेपाली भाषाले अङ्ग्रेजी भाषाका थुप्रै शब्दहरूलाई नेपालीमा जबरजस्ती भित्र्याउन बाध्य भएको छ। यसले नेपाली भाषाको मौलिक स्वरूपमा समेत विस्तारै समस्या ल्याउन थालेको देखिन्छ।

आधुनिकीकरणका कारण भित्रिएका परिवर्तनहरू

भण्डारी र पौड्याल (२०६७, पृ. ६३) ले समयको परिवर्तनसँगै ज्ञानविज्ञान तथा प्रविधिका क्षेत्रमा भएको विकास, समाजका विचार, भावनामा आएका परिवर्तन आदिलाई भाषाले वहन गर्न थाल्ने कामलाई भाषाको आधुनिकीकरण भनेका छन्। भाषाले ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रमा आएका परिवर्तनलाई आत्मसात गर्न सक्नु पर्दछ। अहिले नेपाली भाषामा त्यो अवस्था त्यति सहज छैन। विज्ञान, चिकित्सा क्षेत्रमा आएका प्राविधिक चेतनालाई नेपाली भाषाले आफ्ना शब्दमा व्यक्त गर्न सकेको छैन। कोरोना, कोभिड, कम्प्युटर, पोजिटिभ जस्ता शब्दहरू अहिले यथावत रूपमा नेपाली भाषामा भित्रिएका छन्। यस प्रकृतिका शब्दहरूलाई यथावत रूपमा स्वीकार गर्दा अहिले नेपाली भाषामा निकै परिवर्तनहरू आएका पाइन्छन्।

अज्ञानताका कारण आएका परिवर्तनहरू

नेपाली भाषामा उपरोक्त, नामाकरण, वृक्षारोपण, सौन्दर्यता, गाम्भीर्यताजस्ता शब्दहरू अज्ञानका कारण भित्रिएका हुन्। यो एक किसिमको भ्रामक व्युत्पत्ति पनि हो। यस किसिमको अज्ञानता मलाई कुटियो, यहाँ चिया पाउँछजस्ता वाक्यमा पनि पाइन्छ। यहाँ चिया पाउँछ, कोही साथी नभए पनि एकलै खटेर मैले काम सकाएर आएँ, म अहिले त्रिचन्द्र कलेजमा अध्यापन गराउँदै छु जस्ता कथनतिर नेपाली भाषाले फड्को मार्नु पनि अज्ञानताकै परिणति हो। अहिले नेपाली भाषामा यस किसिमका परिवर्तित प्रयोगहरू पनि उल्लेख्य मात्रामा भित्रिएका पाइन्छन्।

नेपाली लेख्य स्वरूपमा गरिएको परिवर्तनका कारण भएका परिवर्तनहरू

सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तक कक्षा एघारमा पठनपाठन गर्न सुरु भएपछि नेपाली भाषामा नियोजित रूपमा लेख्य स्वरूपमा परिवर्तन गर्ने चेष्टा गरियो। यसबाट पदयोग, पदवियोग, ह्रस्वदीर्घको प्रयोग, च, द्व जस्ता वर्णको प्रयोगमा जबरजस्ती परिवर्तन गरियो। परिवर्तित स्वरूपलाई स्वीकार गर्ने र नगर्ने दुई धारबाट लेखन प्रक्रिया अगाडि बढेपछि लेखाइ भद्रगोलका अवस्थामा पुग्यो। शब्दकोशमै दुइटै ढाँचा प्रयोगमा आए। यस कार्यबाट नेपाली भाषाका लेख्य स्वरूपमा परिवर्तन गर्ने धृष्टता भयो। यसले पनि नेपाली भाषामा परिवर्तनका विशेषताहरू थप्ने काम भएको पाइन्छ।

निष्कर्ष

नेपालमा बोलचालमा रहेका भाषाहरूमध्ये नेपाली समृद्ध भाषा हो। सरकारी कामकाजको भाषा, सम्पर्क भाषा, माध्यम भाषा तथा केही मात्रामा बजारीकृत भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको भाषिक प्रकार्य निर्धारित हुनुले पनि नेपालमा यो भाषा अहिलेसम्म सम्पन्न तथा जीवन्त नै देखिन्छ। जीवन्त भएकै कारणले यस भाषामा पनि

संसारका अन्य भाषाहरूमा जस्तै भाषिक परिवर्तनजन्य विशेषताहरू कथ्य तथा लेख्य दुवै संरचनामा देखा पर्दै आएका छन् । नेपाली भाषा संस्कृत स्रोतबाट विकसित भएका कारणले यो संस्कृतको शास्त्रीय विधानबाट पनि पूर्णतः प्रभावित रहेको छ । अहिले संस्कृतबाहेकका अन्य आधुनिक भाषाका प्रभावका कारण नेपाली भाषा शास्त्रीय नियमबाट केही लचिलो हुँदै गएको छ । अझ भनौं तद्भवीकरणको प्रक्रियासँगै नेपाली भाषाले अन्य आधुनिक भाषाकै ढाँचामा आफूलाई गतिशील तुल्याउँदै आएको पाइन्छ । अहिले यस भाषामा अन्य स्वदेशी तथा विदेशी भाषाका धेरै शब्दहरूको मिश्रण भएको छ, भने शास्त्रीय सङ्गति व्यवस्थामा पनि धेरै परिवर्तन आइसकेको छ । लिङ्ग व्यवस्था, वचन व्यवस्था, आदर व्यवस्था, वाच्य व्यवस्था तथा वाक्य ढाँचामो निकै परिवर्तन आइ सकेको छ । यस किसिमको परिवर्तनबाट नेपाली भाषाको मानकीकरणमा निकै जटिलता आउने स्पष्ट देखिन्छ । अहिले नेपाली भाषाको ध्वनि व्यवस्था, लिपि सङ्केत, ह्रस्व-दीर्घ प्रयोगजस्ता लेख्य स्वरूपमा समेत परिवर्तन गरिएका स्थितिमा यसको मौलिक स्वरूपमा समस्या आउने देखिन्छ । अहिले अनावश्यक नियमका गुजुल्टामा भाषालाई बेनुभन्दा स्वाभाविक परिवर्तनको ढाँचालाई आत्मसात गर्दै यस भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणमा जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५५/२०५६). भाषिक परिवर्तनका कारणहरू. *वाङ्मय*, १५(८). १४९-१५८.
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९). *नेपाली भाषापरिचय*. साझा प्रकाशन.
- गौतम, देवीप्रसाद. ओझ, रामनाथ र सुवेदी, सखिशरण (२०६७). *सामान्य भाषाविज्ञान*. पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि.
- गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाइ, प्रेमप्रसाद (२०७०). *सामान्य भाषाविज्ञान*. पाठ्य सामग्री पसल.
- तिवारी, भोलानाथ (सन १९९४). *भाषाविज्ञान* (प्रस्तुत सं.). किताब महल.
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०६९). *भाषाविज्ञानको रूपरेखा (दो.सं.)*. एनविडि प्रकाशन.
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद. भण्डारी, पारसपणि. न्यौपाने, दीपकप्रसाद र घिमिरे, तुलसीप्रसाद (२०६७). *सामान्य भाषाविज्ञान*. सनलाइट पब्लिकेसन.
- न्यौपाने, दीपक (२०७३). नेपालको भाषिक परिदृश्य. *संज्ञान*. १ (१), १२७-१४२.
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५). *राष्ट्रभाषा* (दशम सं.). साझा प्रकाशन.
- बन्धु, चूडामणि (२०७३). *भाषाविज्ञान* (नवौं सं.). साझा प्रकाशन.
- भण्डारी, पारसपणि र पौड्याल, सालिकराम (२०६७). *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान* (दो.सं.). विद्यार्थी पुस्तक भण्डार.